

विविध जीवनक्षेत्रात भाषेचे महत्व व उपायोजन

डॉ. बळीराम राऊत

प्राध्यापक (मराठी विभाग)

जोतीराव फुले समाजकार्य महाविद्यालय उमरेड

जि.नागपूर – Pin No: 4412103

Mob : 9767278720/9356229389

Email : baliramraut37@gmail.com

सारांश:—

भाषा हे संवाद व्यवहाराचे महत्वाचे प्रभावी साधन आहे. संवादाच्या माध्यमातून व्यक्ती आपले विचार अदानप्रदान करित असतो. व्यक्ती जीवनाच्या विविध क्षेत्रात भाषेचे संवादाच्या माध्यमातून उपाययोजन करित असतो. त्यामुळे नवनवे शब्द त्यांच्या ज्ञानात भर घालत असतात. त्यामुळे त्या व्यक्तीची भाषिक समृद्धी होत असते.

भाषा ही संदेशवहनाची संकेत व्यवस्था आहे. भाषेच्या माध्यमातून जीवनव्यवहाराचे महत्व शिवाय काळाविषयी, वस्तूविषयी, अनुभवविषयी विचार करता येतात. शब्दातून विविध क्षेत्रातील मानवी व्यवहार आणि मानवी मुल्यांचे दर्शन घडते.

मुख्यशब्द:— मराठी भाषा, भाषेचे महत्व, संवाद कौशल्य, वाचन कौशल्य, भाषेचे विविध जीवनक्षेत्र, भाषेचे उपाययोजन, भाषेचे सामर्थ्य.

सुमारे अकरा कोटींहून अधिकाधिक लोक बोलत असलेली मराठी ही जगातील महत्वाची भाषा आहे. महाराष्ट्राच्या निर्मितीनंतर ती राजभाषा झाली. ब्रिटिशपूर्व कालखंडामध्ये मराठी माणसाच्या राजकीय सत्तेमुळे देशातील ती एक प्रमुख भाषा होती. देशाच्या अनेक प्रांतात ऐतिहासिक प्रशासक राजांच्या राजकीय विस्ताराने मराठी भाषा अनेक प्रांतात व्यापक झाली. त्यामुळे मराठी भाषा ही विविध प्रांताची भाषा झाली. त्यामुळेच मध्ययुगीन कालखंडात 'महाराष्ट्र' ही संकल्पना खुप व्यापक झाली. अनेक प्रदेशांना जोडणारा वैचारिक संवाद व्यवहाराचे माध्यम म्हणून 'मराठी' हा एकमेव सांस्कृतिक दुवा निर्माण झाला. पुढे कालांतराने भाषावर प्रांतरचनेनुसार मात्र मराठी राजभाषा ही महाराष्ट्रापुरती सिमित राहिली.

भाषा हे संवाद व्यवहाराचे प्रभावी माध्यम आहे. संवाद म्हणजे विविध प्रकारचे व्यवहार, माहिती, कल्पना, भावना आणि जाणिवांचे आदान—प्रदान. संवाद म्हणजे आदान प्रदानाची अनुरूप माध्यमाद्वारे आपले म्हणणे पोहचविण्याची कला, शास्त्र व कौशल्य, संवाद हा communication या इंग्रजी शब्दांचा मराठी पर्याय होय. बोलणे, लिहिणे भाषण अथवा संभाषण काहीही असो, त्याला प्रतिसाद लाभल्याशिवाय संवाद साधला गेला असे म्हणता येणार नाही. संवादात मने जुळावी लागतात. आपल्या मनातील आशय दुसऱ्यापर्यंत पोहचविण्याचे व दुसऱ्याचे म्हणणे समजून घेता येण्याची कला, शास्त्र व कौशल्य म्हणजे संवाद होय.

भाषिक संवादव्यवहार म्हणजे भाषेचा वापर होय. लेखन, वाचन, श्रवण व भाषण या चार प्रकारे भाषेचा संवादव्यवहार चालतो. तरीही बोलणे आणि ऐकणे या करीताच भाषाचा वापर सर्व सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक जीवन व्यवहारात सर्वाधिक होतो. म्हणूनच जीवन व्यवहारात भाषा संवाद माध्यम म्हणून वापरतांना भाषिक संवाद व्यवहाराच्या काही मुलतत्वाशी परिचय आवश्यक ठरते. त्याशिवाय भाषेच महत्व व उपयोगन समजणे शक्य नाही.

व्यापकसंदर्भ :-

भूत, भविष्य व वर्तमान अशा कोणत्याही काळाचा निर्देश करणे मानवी भाषेला शक्य असते. सामाजिक जीवनक्षेत्रात संवाद व्यवहारात वापरले जाणारे भाषिक संकेत विशिष्ट अर्थाने वापरले जातात.

हेतूमुलकता :-

हेतूमुलकता हा समग्र भाषिक व्यवहाराचा विशेष असतो. कारणाशिवाय संवादव्यवहार संभवूच शकत नाही.

पुनरावृत्ती :-

पुनरावृत्ती हे संदेश मजबूत करण्याचे, पक्का करण्याचे एक महत्वाचे तंत्र म्हणूनच पुरातन काळापासून माणूस वापरत आला आहे. आपला संवाद हेतू भाषेद्वारे साध्य व्हावा म्हणून एकच गोष्ट एकदाच नव्हे, तर अनेकदा आपण सांगत व बोलत राहतो.

व्यवहाराचा अग्रक्रम :-

सामाजिक नव्हे तर इतरही जीवन क्षेत्रात भाषिक संवाद व्यवहार समजण्याकरीता सहभागी व्यक्तीचे प्रत्यक्ष वर्तन समजून घेणे आवश्यक असते. कोणत्याही प्रकारचा संवाद हा भाषिक वर्तनच असते. उदा. पत्रातील लेखनातून किंवा फोनवरील बोलण्यातून लिहिणाऱ्याने आपल्याशी केलेले 'लेखी' व 'तोडी' वर्तन कसे आहे हे भाषिक संवादाशिवाय पूर्ण होत नाही. त्यासाठी विविध जीवन क्षेत्रात भाषेचे महत्व कसे व त्याचे उपाययोजन कसे होते याचाही विचार होणे गरजेचे आहे.

मनुष्य हा सामाजिक प्राणी आहे हे सर्वश्रुत आहेच. कुटूंबसंस्था, विवाहसंस्था, शिक्षणसंस्था, राज्यसंस्था इ. संस्थांच्या साहाय्याने तो आपले जीवन सुखकर करतो. दैनंदिन जीवनात अनेक कारणासाठी समाजातील व्यक्तींनी एकत्र येणे, एकमेकांचे विचार समजून घेणे आपले अनुभव—अभिप्राय, विचार दुसऱ्यापर्यंत पोहचविल्याशिवाय सामाजिक व्यवहार शक्य होत नाही. भाषा विनिमयाचे साधन आहे हे खरे आहे. भाषा समुहातील व्यक्तींना जोडणारा दुवा असते. भाषा संस्कृतीची वाहक असते व नव्या संस्कृतीची निर्माणक असते. भाषेची समाजसापेक्षता आणि परिवर्तनशिलता यामुळे सामाजिक व्यवहार अधिक चांगल्यारितीने होतो. कालापरत्वे सामाजिक जीवनात बदल घडत असतात. भाषिक देवदोष होत असते. त्यातून भिन्न भिन्न व्यावसायिकाचे भाषिक आदान—प्रदान होऊन भाषेच्या शब्दसंग्रहात भर पडते.

अनुभव क्षेत्रानुसार भाषा विविध रूपे धारण करते. विविध अनुभव क्षेत्रात भाषेच्या उपाययोजनात बदले होत जातात. प्रत्येक जीवन क्षेत्रात वापरला जाणारा शब्दसंग्रह हा भाषेच्या दृष्टीने खूप महत्वाचा ठरतो. अनुभव क्षेत्रानुसार शब्दांचे अर्थ बदलण्याची क्रिया ज्याप्रमाणे घडते त्याचप्रमाणे एकाच वस्तुला अथवा कृतीला अनुभव क्षेत्रानुसार वेगवेगळे संबोधन प्राप्त होऊ शकते. उदा. घरात आपण पितो ते 'पाणी' असते. देवळात 'तिर्थ' असते. प्रयोगशाळेत H₂O असते तर कवितेत 'जीवन' सुद्धा असते.

जीवनाच्या निरनिराळ्या क्षेत्रात भाषेचा वापर कसा होतो? राजकारण, अर्थकारण, समाजकारण, धर्मकारण, आरोग्य आणि विज्ञान अशा प्रत्येक जीवन क्षेत्रात भाषेचा विशिष्ट वापर होत असतो. त्या त्या जीवन क्षेत्राची म्हणून एक विशिष्ट परिभाषा रूढ झालेली असते. यातून मानवी व्यवहार आणि मुल्य दर्शन घडते. भाषा व्यवहाराच्या ह्या विशिष्ट क्षेत्राला 'लघुक्षेत्र' म्हणतात. त्या त्या लघुक्षेत्रानुसार शब्दभांडारातील कोणता शब्द वापरावा याचे संकेत त्या त्या भाषिक समाजाने ठरविलेले असतात. उदा. स्वर्ग, नरक, मोक्ष, पाप—पुण्य, दिंडी, वारी, कीर्तन, प्रवचन, पारायण हे शब्द उच्चारले की धर्मक्षेत्र आठवते. पावती, धनादेश, ताळेबंद, आयव्यय शब्द म्हटले की अर्थव्यवहार नजरेसमारे येतो. भाव, किंमत, नफा—तोटा, वजन हे शब्द कानावर आलेकी व्यवसाय किंवा धंदा ध्यानात येतो. प्रत्येक क्षेत्रात भाषेची काही खास वैशिष्ट्ये असतात आणि या दृष्टीने राजकीय क्षेत्रात भाषेचा उपयोग कसा केला जातो हे पाहणे उद्बोधक ठरेल.

भाषा संदेश वहनाचे व संवादाचे प्रभावी माध्यम आहे. राजकीय लोक साध्याच्या पूर्ततेसाठी भाषेचा प्रभावीपणे उपयोग करतात. राजकीय क्षेत्रात नेत्यांना समाजाचे परिवर्तन घडवून आणावयाचे असते आणि या ध्येयाबद्दल तळमळीतून त्यांची भाषा घडत जाते. नेत्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचाही त्यांच्या भाषेसी संबध असतो. लोकमान्यटिळकांना सरकारला तात्वीक खडे बोल सुनावतांना लिहिले ते आपल्या उद्देशाने पुर्ततेसाठी व साध्याकरीता सुस्पष्टपणे व आशयान शैलित ठणकावून सांगतात. "सरकारचे डोकं ठिकाणावर आहे काय? किंवा आजचे राजकारणी" सरकारची बुद्धी कोमात आहे असे सुचवतात. तात्पर्य भाषा ही वेगवेगळ्या अनुभव क्षेत्रात अनेक रूपे घेते. अनेक रंगानी रंगते. 'अनेक अनुभव क्षेत्रात ती आपली आशयघनतेनी मंडीत होते. साहित्य क्षेत्रात तर भाषेबद्दल विचारध्यास नको. प्रेमीजनात प्रणयराधन करणे, दुःखात गंभीर बनते, प्रसंगी ब्रजाहूनही कठोर बनते. भाषेत ओलावा आहे, दुरावा आहे, भाषा संवाद, सयंम, विचार, भाव, भक्ती आपुलकी आहे.

भाषा ही संदेशान व्यवहारासाठी अस्तिवात आलेली आहे. मानवी जीवनामध्ये भाषेची अस्तिव सर्वव्यापी आहे. मानवाने स्वतःचे भाषिक अंग विकसित केल्यामुळे तो इतर प्राण्यापेक्षा वेगळा आहे. भाषेमुळेच प्रगती, विकास झाला. विविध कलांचा शोध आणि विकास भाषेमुळेच शक्य झाला ही ध्वनी समुच्चयानी सिद्ध झालेली संदेशनासाठीची संकेत व्यवस्था आहे. भाषेच्या माध्यमातून जीवन व्यवहारात आपल्याला काळाविषयी, वस्तुविषयी, अनुभवविषयी बोलता येते. म्हणूनच तिचे सामर्थ्य अनन्यसाधारण आहे.

संदर्भ:—

- १) डॉ. मेश्राम हिरालाल (संपादक) — भाषा वैभव
- २) नसिराबादकर ल.रा — व्यावहारिक मराठी
- ३) चव्हाण यशवंतराव — मराठी भाषेचा अधिष्ठान (मुक्त विद्यापीठ)
- ४) डॉ. केळकर अशोक — वैखरी — भाषा आणि भाषाव्यवहार